

від стану війни, бачачи в цьому виключно негативну сторону для економічного та політичного розвитку, і шукають шляхи вирішення проблем мирним та політично усвідомленим шляхом.

1. Дьяконов И. М., Якобсон В. А., «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы» и «империи». Проблемы типологии / И. М. Дьяконов, В. А. Якобсон // Вестник Древней Истории. — 1982. — № 2. — С. 3–16.
2. История Древнего Востока / [ред. И. М. Дьяконов]. — М. : Наука, 1983. — Ч. 1. — 533 с.
3. История Древнего Востока / [ред. И. М. Дьяконов]. — М. : Наука, 1988. — Ч. 2. — 623 с.
4. История Древнего Востока / [ред. А. В. Седов]. — М. : Восточная литература, 2004. — 895 с.
5. Маккуин Дж. Г. Хетты и их современники в Малой Азии / Джеймс Г. Маккуин ; [пер. с англ. Ф. Л. Мендельсона]. — М. : Наука, 1983. — 183 с.
6. Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке / [ред. И. А. Стучевский]. — М. : Наука, 1987. — 311 с.
7. Мирный договор между Рамсесом II и хеттским царем Хаттусилисом; [пер. с древнеегип. Н. С. Петровского] // Хрестоматия по истории Древнего Востока. — М. : Высшая школа, 1980. — Ч. 1. — С. 79–83.
8. Оппенгейм А. Л. Древняя Месопотамия / Адольф Лео Оппенгейм; [пер. с англ. М. Н. Ботвинника]. — М. : Наука, 1980. — 319 с.
9. Поэма Пентаура [пер. с древнеегип. М. А. Коростовцева] // Хрестоматия по истории Древнего мира. — М. : Высшая школа, 1978. — Ч. 1. — С. 122–138.

Унтіла П. І.

Особливості кризи грошового обігу на Боспорі в III ст. до н. е.

Нумізматична історія античних міст Північно-Західного Причорномор'я, які в давнину випускали власну монету, хоча і мала спільні риси, але складалась по-різному, в залежності від багатьох причин внутрішнього та зовнішнього характеру. Не було виключенням і Боспорське царство. Дослідження його грошового обігу в III ст. до н. е. дає можливість з'ясувати, які ж фактори визначали осо-

бливості карбування на Боспорі в цей період, а отже впливали на процес становлення та розвитку його монетної справи загалом.

Жоден період в історії монетної справи Боспору не вивчався так інтенсивно, як період грошової кризи. Дослідники приділяли увагу і хронології окремих випусків, і визначенню номіналів, з'ясовували причини і глибину кризи. Дана тема частково висвітлена у загальних працях з історії грошового обігу в Україні [10] та працях з історії Боспорського царства [3]; більш детально проблема грошового обігу на Боспорі в III ст. до н. е. розглянута у фундаментальній праці О. М. Зографа «Античні монети» [5] та монографії В. А. Анохіна «Монетна справа Боспору» [1]. Окремо слід відзначити і ряд тематичних статей В. М. Брабича [2], П. Й. Каришковського [6], Н. А. Фролової [7], Д. Б. Шелова [8, 9], К. В. Голенка [4] та інших.

Аналізуючи літературу з даної проблематики, можна зробити ряд спостережень та висновків щодо причин, проявів та наслідків кризи грошового обігу на Боспорі в III ст. до н. е. О. М. Зограф одним із перших звернув увагу на кризові явища в карбуванні Боспору у III ст. до н. е., і він же назвав характерні риси монетної справи того часу: відсутність монет із дорогоцінних металів, що послужило причиною кризи, випуск тільки мідної монети, якої було забагато і яка швидко падала у вазі, недбале карбування, часте використання надкарбування та перекарбування, швидке знецінення монет, введення нових типів монет з метою ліквідувати кризу [5, с. 177–178].

В. Ф. Гайдукевич називав в якості причин кризи ускладнення в зовнішній торгівлі через конкуренцію з Єгиптом,

занепад Афін — основного споживача боспорського хліба, рух племен в Північному Причорномор'ї [3, с. 76–77]. В. М. Брабич поставив в прямий зв'язок карбування монет із зовнішньополітичними подіями. На його думку, переміщення племен, складні стосунки зі скіфами та політична боротьба в середині самого Боспору викликали порушення нормального товарообміну, що призвело до коливання цін на внутрішніх ринках і необхідності неодноразового підтвердження вартості монет [2, с. 65].

П. Й. Каришковський суть кризи вбачав у тому, що в IV–III ст. до н. е. функції грошей в античному світі переходять до золота; срібло і мідь стали допоміжними засобами обігу; вага срібних і мідних монет визначалась не по відношенню до золотої монети, а довільно. Внаслідок цього випуск монет із дорогоцінних металів ставав ризиковим, тому Боспор прийняв рішення про припинення карбування золота та срібла і випуск неповноцінної мідної монети із примусовим курсом. Конкурувати із емісіями Олександра і діадохів Боспор не міг, чим і була викликана відмова від карбування монет із благородних металів. Це і призвело до кризи: мідних монет випускали значно більше, ніж цього потребувала економічна необхідність [6, с. 119].

Загалом, на думку більшості дослідників, зокрема Д. Б. Шелова, початок кризи був пов'язаний із нестачею дорогоцінних металів. Падіння торгівлі і скорочення виробництва через конкуренцію з Єгиптом, занепад Афін могли стати важливою причиною зменшення притоку валюти. Грошові суми, які тепер виручались від продажу на зовнішніх ринках хліба, витрачались, у більшості своїй, на придбання імпортованих товарів — античної кера-

міки, родоського вина, синопської оливкової олії. Скорочення притоку золотої монети не могло сприяти стійкості боспорського грошового обігу і привело до зникнення на внутрішніх ринках Боспору монет із дорогоцінних металів. Функцію платіжного засобу виконували мідні монети, що залишились в обігу. Непідкріплені випуском золотих або срібних монет, вони потребували неодноразового підтвердження курсу [2, с. 66].

Зіграли свою роль і внутрішні проблеми Боспору, такі, наприклад, як війни синів Перісада I. Все це діяло в одному му напрямку, зменшуючи запаси золота.

Зовнішнім проявом кризи монетної справи Боспору в III ст. до н. е. було припинення карбування монет з дорогоцінних металів і інтенсивний випуск мідних монет з частою зміною типів і різким зниженням ваги. Початок грошової кризи всіма дослідниками пов'язується з операцією надкарбування монет типу голова безбородого сатира — голова лева і осетер зображеннями «зірка» і «горит». Ці монети карбувались як на нових кружках, так і перекарбовувались із монет попередніх випусків. Синхронних їм монет інших типів немає, відповідно, вони склали ізольований випуск [1, с. 48–49].

В часи кризи була випущена серія монет із двох номіналів типів голова Аполлона — триножник і крило-триножник, голова Посейдона — прора, голова бородатого сатира — лук і стріла і голова Аполлона — лук і стріла. Одночасно з цією серією монет відновлює власне карбування Фанагорія, всі монети якої однотипні і відповідають середньому номіналу пантікапейської серії. Спартокіди, вочевидь, наполегливо шукали додаткові джерела забезпе-

чення карбування, і з цією метою надали право Фанагорії власного карбування. Заключну емісію кризового періоду представляють монети бородатий сатир — лук та стріла (Пантікапея і Фанагорії), а також монети з зображенням голови Посейдона та голови сатира [1, с. 49–50].

Особливо важливе значення має питання номіналів, оскільки воно пояснює характер і глибину кризи, а також заходи влади, спрямовані на її подолання. Першим випуском періоду кризи були монети типу голова безбородого сатира — лук і стріла (П-29). Аналогічний реверс відомий на самих великих монетах серії П-24, які визначаються як оболі, тому і номінал перших кризових монет можна визначити як обол. Таким чином, номінал міді був підвищений одразу у 8 разів, тоді як вага навпаки знизилася, ледве досягаючи 8 грамів. В цей час були також випущені три номінали, які визначаються як обол, тетрахалк і діахалк. Монети Феодосії також були тетрахалком. З'явилися і серії монет, які раніше були оболами, а потім були перетворені на тетрахалки. Ця операція мала на меті привести номінал монет у певну відповідність з їх зниженою вагою. Перетворення оболів типу Аполлон — орел в тетрахалки шляхом накладення надкарбування «триножник» мало ще більше вирівняти номінал та вагу монет. В ході карбування практично всі випуски монет кризового періоду піддавались значній деградації, вага їх була знижена в декілька разів [1, с. 51].

Приблизно з другої половини III ст. до н. е. з випуском автономних монет різних типів починається поступовий, з кризовими рецидивами, процес нормалізації грошового обігу. Вже наприкінці III ст. були випущені оболі ново-

го типу з зображенням голови Посейдона на аверсі і голови бородатого сатира на реверсі. Продовжувався випуск пантікапейських і фанагорійських тетрахалків. Одночасно з міддю починається випуск золотих і срібних монет боспорських царів. Хоча припинення кризи почалось ще до випуску царських монет, повне її подолання можна пов'язувати саме з їх появою [5, с. 179].

Таким чином, не дивлячись на значну кількість досліджень, присвячених грошовому обігу на Боспорі в III ст. до н. е., з багатьох питань спостерігаються розходження. Очевидним є те, що причиною кризи монетної справи став комплекс причин внутрішньополітичного та зовнішньополітичного характеру. Криза проявилася у відсутності монет з дорогоцінних металів, операціях перекарбування та надкарбування, масовому випуску знецінених монет.

1. Анохин В. А. Монетное дело Боспора / Владилен Афанасьевич Анохин. — К. : Наукова думка, 1986. — 223 с.
2. Брабич В. М. Особенности кризиса денежного обращения на Боспоре в III в. до н. э. // Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры. — 1956. — Вып. 66. — С. 65–68.
3. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство / Виктор Францевич Гайдукевич. — М. : Изд-во АН СССР, 1949. — 623 с.
4. Голенко К. В. Датировка медных монет Пантикапея конца III–II вв. до н. э. / К. В. Голенко // Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры. — 1955. — Вып. 58. — С. 131–138.
5. Зограф А. Н. Античные монеты / Александр Николаевич Зограф — М. : Изд-во АН СССР, 1951. — 308 с.
6. Карышковский П. О. К вопросу о причинах и характере денежного кризиса на Боспоре в первой пол. III в. до н. э. / П. О. Карышковский // Вестник Древней Истории. — 1961. — № 1 — С. 109–119.
7. Фролова Н. А. О денежном обращении Боспора в III в. до н. э. / Н. А. Фролова // Советская археология, 1970. — № 4. — С. 43–67.
8. Шелов Д. Б. Чеканка монеты и денежное обращение на Боспоре в III в. до н. э. / Д. Б. Шелов // Материалы и Исследования по Археологии, 1954. — № 33. — С. 58–70.

9. Шелов Д. Б. К истории обращения пантикапейских медных монет / Д. Б. Шелов // Нумизматика античного Причерноморья. — К. : Наукова думка, 1982. — С. 45–50.
10. Шуст Р. М. Нумизматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Роман Мар'янович Шуст. — К. : Знання, 2007. — 371 с.

Ягузинська А. С.

Типологія і процес розвитку скроневих кілець у в'ятичів

Скроневі кільця — одні з найпопулярніших жіночих прикрас слов'янських племен, їх знаходять в великій кількості по всій території розселення слов'ян, зокрема у в'ятичів. Оскільки скроневі кільця знаходять в основному в районі голови, зокрема скроні, то їх відносять до категорії головних прикрас. Дослідженням скроневих кілець займались багато вчених. Одним з перших дослідників нашої проблеми був академік А. В. Арциховський, в його фундаментальній праці «Курганы вятичей» розроблено детальну класифікацію прикрас та наведено хронологічні межі їх існування. На його дослідженнях ґрунтуються праці інших істориків [2].

Класифікацію скроневих кілець переглянула і доповнила В. П. Левашова, а саме — у відділі семилопатових кілець вона виділяє сім типів [3]. Т. В. Равдіна багато праць присвятила вивченню саме прикрас в'ятичів, їх типології та хронології [5, 6, 7]. Цінним дослідженням є праця «Земля вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX–XIII вв.» Т. М. Нікольської, де можна знайти інформацію щодо знаходження скроневих прикрас в курганах та поселеннях в'ятичів різного періоду [4].

Останнім часом з'явилися нові дані археології, які вимагають перегляду і доповнення існуючих характеристик